

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Гапоненко В. А.
«Концептуальна модель інституційних передумов демократизації
політичної системи України»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за
спеціальністю 23.00.01 – історія та теорія політичної науки**

Актуальність теми дослідження. Незважаючи на наявний доробок аналітичного узагальнення політичних транзитів у пострадянських країнах на основі різноманітних теоретико-методологічних моделей, політичні трансформації, які відбуваються у сучасному світі, як в країнах усталеної демократії, так і в молодих демократіях, або так званих «демократіях з прикметником» зумовлюють потребу у формулюванні нових підходів як до наукового осмислення означеної проблематики, так і до практичної реалізації.

Для більшості світу траєкторія розвитку цих країн, і особливо України, залишається незрозумілою і малопередбачуваною, чого вже навіть не приховують наші західні партнери. Це обертається зниженням інвестиційної привабливості країни, недовірою з боку бізнесу та політикуму з інших країн. Безумовно саме своєю напередбачуваністю Україна сприяла поширенню у світі тези, що від цієї держави «усі стомилися», що негативно позначається не просто на іміджі країни, а й на усіх аспектах суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Тому висловлені міркування щодо взаємозв'язку процесів демократизації в умовах сучасних глобальних викликів, а також брак досліджень цих процесів у вітчизняній політичній науці підтверджують необхідність наукового дослідження специфіки процесів демократизації та їх передумов в Україні і підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій роботи ґрунтується на послідовному дотриманні визначеної методології, чітко аргументованою і науково обґрунтованою метою і завданнями дослідження, об'єктом і предметом дослідження. З окресленою метою – концептуалізація інституційних передумов демократизації політичної системи України на сучасному етапі авторка цілком справилася. Крім того, у роботі використано доволі широку джерельну базу. Особливо варто наголосити на повноті використання наукових досліджень при проведенні цього дослідження. Не секрет, що вітчизняна політична наука страждає на те, що у процесі виконання дисертаційних досліджень не повною мірою залучаються дослідження на заявлену тему, проведені раніше, особливо за межами України. Звісно такі проблеми є здебільшого об'єктивними і системними, однак такий підхід часто ставить під сумнів результати багатьох досліджень, оскільки суть дослідження якраз не тільки у вивченні певного політичного інституту, процесу чи явища, а й у аналізі усіх досліджень,

зроблених на досліджувану тематику раніше. Дана робота істотно вирізняється професійною охайністю авторки – ретельним, акуратним і коректним вивченням досліджень, які стосуються цієї тематики – зарубіжних і вітчизняних дослідників, їх згадування у тексті, що є необхідною умовою наукового дослідження при формулюванні наукової новизни і завдяки чому висновки дослідження виглядають аргументовано і переконливо. У роботі використано 637 джерел, чого цілком достатньо для виконання поставленої мети.

Методологічна основа дослідження становить широку гаму загальнонаукових і спеціальних підходів та методів, які забезпечили єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу формування, розвитку та функціонування системи інститутів демократії. Це аналіз і синтез, абстрагування, порівняння, інтерпретація, узагальнення та концептуалізація, що забезпечує комплексність, обґрунтованість, достовірність об'єктивність і всебічність дослідження сукупності інституційних передумов демократизації політичної системи сучасної України. Висновки дисертації сформульовані завдяки поглибленню та поєднанню основних засад транзитологічної, системної та неінституційної концепцій. Крім того, у роботі використано ряд важливих для розкриття теми методологічних підходів, зокрема: синергетичний, історичний, ціннісний, системний, діалектичний, соціологічний та порівняльний.

Емпіричною базою дослідження є експертні доповіді й фахові дискусії Національного інституту стратегічних досліджень, Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, моніторинги Інституту соціології НАН України. У роботі застосовано офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, ВГО «Комітет виборців України», Міжнародної Організації виборчих систем (IFES), індекси демократизації, зокрема Міжнародної неурядової правозахисної організації «Freedom House», Т. Ванханена, Фонда Bertelsmann, Transparency International, Всесвітнього банку, Світового огляду цінностей (World Values Survey), а також результати соціологічних досліджень.

Звертає на себе увагу й чітка **структура роботи**, послідовність та аргументованість положень дисертації. В дисертації досліджено та систематизовано теоретичні підходи, понятійно-категоріальний апарат і методологічний інструментарій, якими оперує авторка, і які пояснюють специфіку формування та зміст передумов демократизації в Україні.

У дисертації проаналізовано еволюцію демократичних ідей, що дозволило звернути увагу на необхідні мінімальні атрибути демократії, характерні всім етапам історичного розвитку, зокрема верховенство права, юридична рівність, мажоритаризм.

Наведено авторську класифікацію сучасних досліджень демократії за критерієм пріоритетних передумов демократизації політичних інститутів. Виокремлено теорії чинників становлення демократичної системи та особливостей інституційного середовища (транзитологія, модернізація);

концепції детермінант інституційної динаміки та системних взаємозв'язків; передумов впровадження демократичних принципів у політичну практику шляхом застосування демократичних методів і процедур, забезпечення гарантій їхнього збереження. Обґрунтовано підходи до концепту «демократизація», що охоплює не лише режимну, але й нормативну та організаційну складові. Розмежовано поняття «демократизації» та «інституціоналізації», «трансформації», «модернізації». Названі процеси не обов'язково мають демократичне спрямування, тому авторка не ототожнює їх з демократизацією.

Політичні інститути розглянуто як систему взаємозв'язків. Визначено сутність, ознаки та структуру інституційної системи – сукупності політичних інститутів та взаємозв'язків між ними, що є частиною політичної системи (**1-й розділ**).

Відповідно до послідовності формування демократичних «правил гри» передумови інституційної зрілості В.А. Гапоненко поділяє на середовищні, нормативні та ціннісні детермінанти. Критерії демократичного середовища узагальнені поняттям «зрілості політичних інститутів», своєчасності впровадження певних правил і норм поведінки, відсутності штучного тиску на дотримання встановлених правил.

Нормативні передумови визначають особливості зовнішньої мотивації підпорядкування правилам, що зводяться до низки факторів, зокрема темпів реформування, вибору стратегії, моделі, ініціатора демократизації. Ціннісні передумови обумовлюють визначення змісту правил та внутрішньої мотивації їх дотримання, що часто розуміється як консолідована або завершена демократизація.

Досліджуючи особливості становлення інституційної системи України, дисертантка констатує слабку інституційну зрілість, фасадний характер норм та неконгруентність цінностей, основні суперечності демократизації інституційної системи. Обґрунтовано слабкість середовищних передумов становлення демократії в Україні, що пояснює історичними чинниками: жорсткою заідеологізованістю, соціальною «зрівнялівкою», закритістю політичної системи, а соціально-економічні – відсутністю досвіду ринкового господарювання, малою чисельністю середнього класу й прогресивної націонал-патріотичної частини політичної еліти. Проаналізовано особливості конституювання інституційного дизайну в Україні, зокрема дуалізм виконавчої влади, диспропорційність поділу влади на користь виконавчої гілки, суперечливість між повноваженнями вищих органів влади зумовлені відсутністю тривалого досвіду державного управління й сталих традицій врядування, неоднозначними оцінками історичних ідеалів (**2-й розділ**).

Досліджуючи особливості і критерії демократичної інституційної динаміки, системно-синергетичні закономірності підтримання рівноваги в умовах змін, дисертантка акцентує увагу на передумовах забезпечення рівноваги політичних систем в умовах високого рівня мінливості, ролі

стабілізаційних, динамічних та ізоморфних чинників, що підтримують виконання встановлених правил, забезпечують незворотність і саморозвиток. З огляду на це передумови усталеної демократизації дисертантка цілком правомірно трактує як сукупність чинників самовідтворення правил у часі на організаційному рівні, сприяння стабільності та розвитку політичних інститутів за будь-яких обставин, еволюційному розвитку інституційної системи.

Пояснюючи специфіку інституційних змін в Україні дисертантка виділяє чинники інституційного розвитку, що перешкоджають становленню як авторитаризму, так і демократії, серед яких: відсутність сталих правил, стихійна адаптація системи до зовнішніх викликів, маневрування суб'єктів політики, їхня мімікрія, тяжіння політичних інститутів до збереження старої авторитарної форми, вкорінення в масовій свідомості недемократичних практик як свідчення імітаційного характеру перетворень.

Шляхом періодизації інституційного розвитку в Україні виокремлено зміст й особливості циклів динаміки політичних інститутів, пов'язаних із пріоритетом певного неформального механізму адаптації. Неопатримоніальний цикл характеризується формуванням фінансово-політичних груп, концентрації влади в руках Президента України, зростання політичного впливу економічних еліт; олігархічний – наданням значних прерогатив саме пропрезидентським олігархічним колам за парламентську підтримку президентських рішень, клієнтелістський – конкуренцією між провладними та опозиційними олігархічними групами, непотичний – організаційним оформленням фінансово-політичних груп, набуттям ними самодостатності, злиття з політичним істеблішментом **(3-й розділ)**.

Визначаючи основні умови імплементації демократичних правил у політичну практику, що залежать від наявності інституціоналізованого лідерства, конвенційної політичної участі, конструктивних неформальних механізмів політичної діяльності, здійснено їх концептуалізацію як процедур і механізмів застосування правил і дієвості організацій.

На основі аналізу концепцій критики інститутів «постдемократичного» суспільства передумови інституційної ефективності процесів демократизації структуровано на елітарні (механізми подолання неефективності та непрофесійності демократичного правління, схильності до «зрівнялівки», придушення думки меншості), егалітарні (інструменти запобігання олігархізації та бюрократизації демократії) та неформальні. Вони спрямовані на забезпечення ефективності представницьких, прямих або неформальних процедур відповідно.

У роботі визначено деструктивні аспекти функціонування сучасної інституційної системи України, які зумовлені відсутністю досвіду демократичного управління, низьким рівнем політичної свідомості, гібридним характером політичного режиму, що проявляється в недемократичних каналах і непотичних методах рекрутування еліти, нераціональній кадровій політиці **(4-й розділ)**.

Зрештою на підставі аналізу теоретичних та практичних передумов демократизації і випадку України, сформульовано авторську концепцію загальної структури чинників демократизації політичної системи. Зокрема, до її переваг віднесено загальність, комплексність, що сприяє узгодженню основних наукових напрямів дослідження демократизації, вирішенню теоретичних суперечностей щодо пріоритету певних галузей і складових інституційної системи. До стратегічних пріоритетів державного будівництва віднесено заходи зі стимулювання конструктивних передумов демократизації та подолання її перешкод. Їх зміст конкретизовано через розкриття нормативної, ціннісної, стабілізаційної, динамічної, ізоморфної, елітарної, партисипаторної стратегій, спрямованих на визначення чітких загальноновизнаних правил, зокрема неформальних, політичної взаємодії на всіх рівнях (**5-й розділ**).

Усе викладене дає підстави для висновку, що **наукова новизна** отриманих результатів виглядає цілком переконливо і аргументовано.

Водночас при викладеній високій оцінці представленого дослідження деякі **положення дисертації носять дискусійний характер і потребують уточнення**.

По-перше, авторка стверджує, що є одним з положень новизни дисертації «завершення гібридної інституціоналізації в нашій державі на противагу поширеному уявленню про незавершену демократичну інституціоналізацію». Слід погодитися з авторкою, що гібридні політичні режими є доволі стійкими і життєздатними, які відтворюють гібридні політичні практики і за рахунок цього й є такими стійкими. Водночас складно погодитися з тим, що в Україні завершилася гібридна інституціоналізація на противагу незавершій демократичній інституціоналізації. Як показує практика останніх шести років, ступінь консолідованості гібридного режиму – а в Україні він має форму кланово-олігархічного режиму істотно підірвана. Це відбулося, з одного боку, впливом екзогенних факторів (підписання Угоди про євроасоціацію), поглибленням взаємодії з країнами «колективного Заходу» (сталими демократіями) на противагу послабленню взаємодії з Росією (країною, яка має автократичний політичний режим), реформою децентралізації, що істотно посилило регіони і місцеві клани. Звісно, це не є свідченням демократичної інституціоналізації, однак це створило передумови для посилення політичної конкуренції, наслідком якої стане переформатування суспільного договору у бік демократичної інституціоналізації. Тому хотілося б почути додаткових роз'яснень на якій підставі авторка зробила такий висновок?

По-друге, положення про сутність інституційної системи як сукупності взаємопов'язаних елементів, що обмежують політичну поведінку, забезпечують стабільність, адаптацію до змін середовища та ефективність політичної системи, а також про її складові (формальні і неформальні) та сфери функціонування (державні, партійно-електоральні, громадські). У

дисертації (підрозділ 2.1) авторка виокремлює різні групи передумов інституційної зрілості. Що значить «інституційна зрілість»? Як її виміряти за допомогою емпіричних даних (на кшталт Freedom House)? Так само потребує роз'яснення поняття «неформальні аспекти передумов демократизації»? Тоді як в дисертації авторка оперує поняттям «передумови демократизації» і детально пояснює його (підрозділ 1.2). Чи тотожні поняття «неформальні інститути» та «політичні практики», якими оперує дисертантка? На наш погляд не повністю розкритим є поняття «демократичні правила».

По-третє, виокремлено неформальні інститути, що здатні сприяти ефективному функціонуванню формальних шляхом деталізації їхньої діяльності, адаптації до реалій багатоманітного політичного життя; а також ті, що мають позитивний потенціал демократизації, але в умовах нормативного вакууму, спонтанного формування використовують деструктивні методи. Про що йдеться? Де межа між ефективними та неефективними політичними інститутами?

Четверте, у підрозділі 2.2, розкриваючи специфіку нормативних передумов демократизації в Україні серед ряду позицій виокремлює «пристосування суспільства до нових обставин шляхом ігнорування нових правил і використання старих практик». Таке твердження є дискусійним, оскільки в Україні, на наш погляд, навпаки суспільство демонструвало значно вищий рівень політичної участі (явка на виборах про це засвідчує) на початках незалежності, однак згодом пристосувалося до правил, які нав'язувалися згори – звідси виникли нові політичні практики або неформальні інститути – корупція, непотизм, політичний абсентеїзм тощо, а не використання старих практик, як стверджує авторка. Адже нічого із зазначеного за часів СРСР не було в теперішніх масштабах. До факторів неефективності передумов демократизації слід додати ще й дефіцит інституціоналізації саме влади, адже немає процесуальних законів, які б регулювали діяльність глави держави, парламенту, окрім Закону про регламент, чого недостатньо. Внаслідок цього процедури, прописані в Конституції України не виконуються, оскільки немає законів, які б передбачали санкції за невиконання своїх функцій багатьох центральних органів державної влади.

По-п'яте, обґрунтовано, що «гетерогенність політичної культури українців доцільнішим робить парламентаризм як модель політичної системи, але за умови монобільшості, оскільки коаліційна конфігурація парламенту є доволі нестабільною» (підрозділ 2.2.) З цим твердженням складно не погодитися, але як цього досягти за такої кількості політичних партій?

Загалом висловлені зауваження є точкою зору опонента на характер дослідження передумов демократизації та самих процесів демократизації в Україні, що не знижує високий фаховий рівень представленої дисертації.

Дисертаційне дослідження виконане на високому теоретико-методологічному рівні, є об'єктивним і виваженим. Основні положення дисертації відображено у 47 одноосібних наукових працях, з них: одноосібна монографія, розділ у колективній монографії, 11 статей в наукових фахових

виданнях України, 9 – у зарубіжних фахових виданнях і виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, а також 25 наукових праць, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані результати. Автореферат адекватно відображає зміст дисертації. Належної оцінки заслуговує якість оформлення наукового апарату, стиль викладення матеріалу, акуратність і коректність при оперуванні термінами, поняттями, нормативно-правовими актами, статистичними даними, доречно і переконливо, які посилюють дидактичну частину дослідження.

Висловлені міркування цілком підтверджують достовірність отриманих висновків та результатів дисертаційного дослідження, які мають належне теоретичне і прикладне значення і можуть бути використані в навчальному процесі в закладах вищої освіти, зокрема при розробці курсів «Політичні інститути і процеси», «Загальна теорія політики», «Політична модернізація», «Сучасна зарубіжна політологія», «Проблеми демократії та демократизації», галузевих спецкурсів із проблем модернізаційних стратегій транзитних суспільств.

Проведений аналіз роботи дає підстави для висновку, що дисертаційне дослідження Гапоненко В.А. «Концептуальна модель інституційних передумов демократизації політичної системи України» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567, а її авторка Гапоненко В.А. заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – історія та теорія політичної науки.

Офіційний опонент:

доктор політичних наук, професор,
завідувачка відділу теоретичних і прикладних
проблем політології
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

15 грудня 2020 р.

Підписую: [Signature]
Начальник відділу кадрів
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Г.І. Зеленько